

ALLEN M. WARD, FRITZ M. HEICHELCHHEIM, CEDRIC A. YEO, *A History of the Roman People*⁴, New York, 2003, 580 p.

Cea de-a patra ediție a cărții *A History of th Roman People* (primele trei datând din 1962, 1984 și 1999) aduce în plus o tratare extinsă a originilor Romei timpurii în context mediteranean, o mai completă acoperire a implicării Romei în Răsărit, din anul 133 a.Chr. până în 96 p.Chr., capitole complet revăzute pentru dinastiile Iulio-Claudiană, Antonină și a Severilor și pentru problematica secolului al III-lea; hărți și ilustrații adăugate, bibliografii aduse la zi și mai multe trimiteri bibliografice în text.

Pe unul dintre autorii acestei lucrări demne de a fi remarcată și cu o destinație preponderent universitară, așa cum rezultă din prefață (p. XVIII–XX), l-am cunoscut prin volumul al III-lea din seria sa atât de ambițioasă și performantă *An Ancient Economic History*, Leyden, 1970. Cartea mi-a fost, câțiva ani mai târziu, de un real folos pentru teza de doctorat, pe atunci în curs de elaborare, tratând despre viața economică în mediul provincial roman târziu de la Dunărea de Jos. Iar dacă ar fi să aduc un reproș volumului prezentat aici, acesta este tocmai lipsa din bibliografie a lucrărilor lui F.M. Heichelheim, apărute după prima ediție a acestei istorii, dintre care volumul citat mai sus, poate și altele, n-ar fi trebuit să lipsească.

Dincolo de acest amănunt sau de altele, cele 44 de capitole ale cărții sunt bine echilibrate și aduc cititorul, spre deosebire de alte istorii romane, până spre sfârșitul cel mai plauzibil al antichității (finele secolului al VI-lea), și nu doar până la căderea Romei. Iată așadar un punct important de interes pentru o viziune istorică deschisă, dincolo de unele titluri mai mult sau mai puțin justificate, ca în cazul capitolului XLII, *The Impossible Dream of Universal Empire A.D. 532 to 602*.

Ca să nu mai spunem că, oricât ne-am supune unor convenții, anul 602 reprezintă ca reper cronologic mult mai puțin decât încă se mai susține în literatura de specialitate.

Alexandru Barnea

„Travaux de la Maison de L’Orient Méditerranéen”, n° 33, Lyon, 2000. *La route du verre. Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J.-C. au Moyen Âge*, édité par Marie-Dominique Nenna.

Acest colocviu internațional, organizat în 1989 de Asociația Franceză pentru Arheologia Sticlei (AFAV), s-a ocupat de producția antică de sticlă din perioada preindustrială pe baza unei prezentări a siturilor arheologice din Egipt, Israel, Siria, Iordania și Franța, punând accent pe diferența dintre atelierele primare producătoare de materie primă și atelierele secundare care transformau sticla brută în obiecte finite.

Primul articol, scris de P.T. Nicholson și C.M. Jackson, se concentrează asupra înfloritoareii producții de sticlă din Egiptul celui de-al doilea mileniu î.Chr., abundenței de materie primă (nisipul egiptean prezintă avantajul de a conține calciu esențial în producția de sticlă (p. 18). Experimentul făcut de P.T. Nicholson și C.M. Jackson demonstrează nu numai disponibilitatea materiei prime locale, ci și posibilitatea existenței unor rețele comerciale extinse.

Săpăturile arheologice din Siria, Ras – Shamra / Ugarit, au dezvăluit prezența sticlei în această zonă, precum și a numeroase obiecte, ca, de exemplu, vase, pandantive, un cap de bou confecționat din sticlă, elemente de mobilier etc. (p. 25–39), conducând la concluzia că în Ugarit ar fi putut exista o industrie a sticlei, care ar fi constituit primul atelier controlat de rege. Aici existau în egală măsură și ateliere (p. 39–40) care au perpetuat tehnica, după prăbușirea civilizației palatiale (p. 43).

Industria antică de sticlă din Israel este prezentată pe larg de Y. Gorin-Rosen (p. 49–64) într-un articol care sintetizează descoperirile din domeniu. În general, ateliere de sticlărie erau situate departe de

zonele populate, în locuri în care era la îndemână materia primă (p. 50), și care „depindeau de vânturile sezoniere” (p. 62). Ateliere primare au fost scoase la lumină în Bet Eli'ezer, Apollonia, Bet She'arim (p. 50–56), dar au fost aduse dovezi că sticla era procesată în multe ateliere secundare, precum cele din Jerusalem, Jalame, Kafr Yasif, Diocaesarea, Bet She'arim, Sebaste, Castra, Scythopolis și altele (p. 56–63). Metoda de fabricare era în special suflatul. G. Weinberg indică faptul că „fabricarea sticlei devine un tip de activitate oarecum nomad, mai degrabă decât o ocupație în permanență fixă” (p. 62).

Articolul scris de Freestone, Gorin-Rosen și Hughes se referă în principal la situl din Bet Eli'ezer, Hadera, unde au fost scoase la lumină rămășițele a 17 cuptoare dreptunghiulare (p. 67). Cercetarea a dezvăluit omogenitatea compoziției sticlei romane în ce privește principalul său element chimic (p. 66). În continuare, autorii furnizează formula sticlei romane / bizantine (oxid de sodiu, conținut ridicat de Na_2O , conținut scăzut CaO + nisip tip Belus, conținut ridicat de CaO , conținut ridicat SiO_2) în comparație cu sticla islamică (cenușa vegetală, conținut ridicat de Na_2O , CaO + nisip / cuarț pisat, conținut scăzut de CaO , conținut ridicat de SiO_2) și subliniază diferența dintre cele două care constă în prezența oxidului de mangan de aprox. 1% la materialele Banias în comparație cu maximum 0,1% din orice bucată de sticlă bizantină, analizată până în prezent (p. 70–71). Sunt identificate cel puțin două grupuri compoziționale de sticlă: „Levantin I”, romano-bizantin, cuprinzând sticlă de secolele VI–VII din Dor și Apollonia, ca și sticlă de secol IV din Jalame; grupul „Levantin II” produs la Bet Eli'ezer și datat bizantin târziu (secolele IV–VII) (p. 72–74). De asemenea, pentru majoritatea sticlei romane, autorii i-au găsit originea levantină (p. 73).

În ce privește Iordania și Siria de Sud, O. Dussart aduce dovezi arheologice pentru industria sticlei din Jerash, Bosra, Suweida (p. 91–96), deși săpături recente nu au scos la iveală rămășițe de cuptoare, legate de fabricarea sticlei sau prelucrarea ei. Studiul obiectelor din sticlă descoperite în această regiune și analiza fizico-chimică sprijină ipoteza existenței a numeroase ateliere secundare de sticlă.

Numeroasele ateliere primare și secundare existente în lumea greco-romană au fost inventariate de autorii Nenna, Picon și Vichy (p. 97–112). Atelierele primare au fost identificate în Wadi Natrum, între Cairo și Alexandria (p. 99–102), datate secolul I î.Chr. Au fost descoperite de asemeni ateliere de sticlărie de secol V–VI d.Chr. pe malurile lacului Maryut (p. 102–103) și ateliere de secol V–VIII d.Chr. în situl de la Marea (p. 103). Autorii fac și o comparație între cele 277 mostre de sticlă romană (p. 105). În Egipt, ca și alte locuri, atelierele de sticlărie se dovedesc a fi numeroase. În timp ce pentru perioadele clasice și elenistice sunt reprezentative patru situri: Kharga 'Ayn Manawie, Tebtynis, Gumaiyamei și, probabil, Alexandria (p. 107–108), numai unul dintre acestea este remarcabil pentru perioada cuprinsă între perioada elenistică și perioada lui Augustus și anume Alexandria (p. 108). Perioada imperială este bine reprezentată de Diospolis, Fayoum și Dionysias (p. 108–109). În ce privește perioada romană și proto-islamică, tipurile de sticlă „alexandrinum” și „iudaicum” sunt menționate aici (p. 109–110).

Obiectele din sticlă de la Qumrân sunt analizate de Aerts, Janssens, Velde, Adams și Wouters (p. 113–122). „Un grup de 90 (fragmente de) obiecte de sticlă, precum sticle, cupe și cești au fost recuperate în timpul săpăturilor. Se presupune că obiectele datează din perioada 4 î.Chr.–68 d.Chr.” (p. 114). Autorii au întreprins o clasificare tipologică a fragmentelor analizate (p. 114), au împărțit grupurile mari în trei clase (a se vedea *Tabelul 2*, p. 116) și au ajuns la concluzia că „aproape toate obiectele găsite la Qumrân au fost confecționate din aceeași serie de sticlă” (p. 117). Descoperirile de aici au condus la concluzia că exista o mare cerere de vase de sticlă de diverse tipuri, cum ar fi cupe și unguentarii, ceea ce este neobișnuit, deoarece în antichitate obiectele din sticlă erau dificil de confecționate, deci destul de rare, și că, la situl din Qumrân „a fost localizată o oarecare activitate industrială în domeniul uleiurilor și parfumurilor în antichitate, fiole și sticle folosite ca recipiente pentru parfumuri și uleiuri etc., așa cum propune P. Donceet-Voûte, în 1994” (p. 117). Compoziția similară a tuturor obiectelor de sticlă găsite aici conduce la posibilitatea că puține ateliere produceau sticla din materiile prime de aici și că majoritatea dintre acestea foloseau sticla transportată sub formă de lingouri în întreg Imperiul Roman (p. 119).

În ce privește Europa, siturile arheologice descrise aici se află în Europa Occidentală, în special Franța (p. 125–146). În Cesson – Sévigné, un atelier echipat cu trei cuptoare circulare a fost

descoperit, datând din secolele III și IV. Această structură a fost găsită de asemeni în Avendre, Troyes, Aix (p. 128) și Bonn (p. 136, fig. 11). Unele obiecte conice au fost găsite în acest complex, Pouille și Labaune au presupus că obișnuiau să acopere și să descopere cuptorul pentru a verifica sticla din cuptoare (p. 131). Autorii prezintă materialele de sticlă, de valoare arheologică (p. 138–142), care includ ceramica folosită în bucătărie și refolosite în producția de sticlă drept creuzete (p. 142, fig 14). Atelierul din Cesson – Sévigné a fost un atelier primar sau unul secundar. Nu au fost descoperite depozite sau alte camere destinate păstrării materiilor prime de bază (p. 143–144), ceea ce conduce la presupunerea că acest atelier a fost probabil secundar. În această parte a Imperiului Roman, sticla era fie importată sub formă de bucăți și folosită pentru fabricarea vaselor, fie ca sticlă refolosită (p. 144).

Ultimul articol din această colecție se referă la evoluția atelierelor de sticlărie din antichitate până în evul mediu (p. 147–170), în Europa Occidentală. În multe dintre ateliere secundare, vasele de sticlă erau refolosite pentru producerea unora noi (p. 147). În antichitate, atelierele de sticlărie situate în orașe depindeau de centrele exterioare de producție (p. 148). A fost studiată circulația sticlei brute. În secolul V î.Chr., grecii importau oxid de sodiu din Egipt (p. 148–151). În Europa a fost descoperit un atelier de sticlărie de secol III î. Chr. în Aix-en-Provence. Perioada romană târzie (sec. IV–VII) este bine reprezentată în special în Galia de sud-est: Saint-Martin, Antibes, Fréjus, Saint-Jean de Garguier, Eyguières, Marseille (p. 151–152). Aici, ca în restul Europei, vasul de bucătărie era folosit și drept creuzet (p. 152–155). Între sec. VIII și IX, compoziția sticlei s-a modificat în ce privește cantitățile de fosfor, magneziu, potasiu în comparație cu cele din antichitate (p. 155). În sec. X–XI, sticla cu potasiu este mai frecventă (p. 154). „Lustruitoarele” datează din această perioadă (sec. X–XI: sunt confecționate din sticlă și au fost descoperite în Italia, Spania, Bulgaria, sudul Franței, Rusia (p. 155–159, fig. 4, 5). Atelierele din evul mediu sunt toate confecționate urmând un model cu mai multe variații (p. 159). Autorul prezintă pe scurt atelierele din Italia din evul mediu: Venice, Trequanda, Pisa (p. 161). În întreaga Europă, producătorii fabrică sticlă și vase în aceeași așezare (p. 162). Este prezentată și poziția artizanilor din zona Rhonului (p. 163–164). Atelierele sunt „implantate” lângă locurile unde se găsesc materii prime, cu consimțământul proprietarului terenului (p. 164–165). Autorul continuă prin a analiza accesul la materiile prime, a modului în care nobilii sunt implicați și a statutului producătorilor (p. 166–168). Între sec. XIV și XV, cobaltul extras la Freiberg era folosit în întreaga Europă (p. 165). Mai departe, este analizată relația dintre piața sticlei și comerțanții importatori de coloranți (p. 166).

Acest volum este un excelent studiu asupra industriei sticlei în antichitate și evul mediu. Un singur detaliu este omis: fotografiile de la paginile 30, 31, 34, 38, 85 (foto 1, 2, 4, 5), 86 (foto 9), 87 (foto 10, 11, 12), 88 (foto 15), 89 (foto 18, 19), 90 (foto 20) nu au inclusă o scară.

Cătălin Bojică

„Travaux de la Maison de L’Orient Méditerranéen”, n° 35, Lyon, 2002. *Céramiques hellénistiques et romaines. Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne)*, sous la direction de Francine Blondé, Pascale Ballet et Jean-François Salles.

Acest volum conține lucrările unui colocviu organizat de la Maison de l’Orient Méditerranéen – Jean Pouilloux, între 2–4 martie, 2000.

În primul articol (p. 13–21), M. Picon și F. Blondé analizează ceramica elenistică care provine din trei situri din Ciprus: Paphos, Amathonte, Kition. Ceramica este clasificată în două categorii majore: fină și comună. Ceramica fină cu angoba a fost împărțită în grupurile A, B, C și D (p. 14–16). Grupurile E, F, G și H cuprindeau ceramica comună considerate producție locală. Există de asemeni tipul fără angoba, tipul „alb simplu” (p. 16–17). Grupurile I, J și K includ ceramica fără calcar, dar cu fier – Fe (I grup), grupul J este bogat în crom, nichel și magneziu (Tabelul I) în timp ce grupul K include ceramica cu un conținut ridicat de strontium și bariu (p. 17). Clasificările au de asemeni în vedere criteriul formei ceramicii (p. 17–18).